

MAAK **VERDUURZAMEN**

TOT JE TWEEDE

NATUUR

BEGIN ▶

Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij 2023

Jaarrapport 2015

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD	4
1. Visie van de UDV	5
1.1 Verhalen van ‘doeners’	8
2. UDV	11
2.1 Werken aan verduurzaming met versnellingsprojecten	11
2.2 Stimuleringsmaatregelen duurzamer bouwen	13
2.3 Verduurzaming in het onderwijs	14
2.4 Samenwerking	16
3. Verduurzaming in dierlijke ketens	19
3.1 Duurzame Zuivelketen	20
3.2 Recept Duurzaam Varkensvlees	22
3.3 Duurzaam produceren in de pluimveeketen	23
4. Monitoring verduurzaming veehouderij	26
4.1 Integraal duurzame stallen	26
4.2 Antibioticum	28
4.3 Duurzaam Voedsel	29
4.4 Mineralen en mest	31
4.5 Verantwoorde soja	33
Colofon	36

VOORWOORD

Opnieuw ligt er een jaarrapportage van de Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij, de zesde alweer. Het lijkt daarmee een gewoonte te worden, iets wat we nu eenmaal zo gewend zijn en daarom ook zo doen. Dat wil echter niet zeggen dat we ook steeds hetzelfde denken en doen. Als UDV hebben we juist onze focus liggen op vernieuwing en verdere verduurzaming, stimuleren we initiatieven om dingen anders te doen dan voorheen en kansen te zien en benutten. Daarvoor moet soms tegen geldende normen en waarden (in een van de onderzoeken aangeduid als onderdeel van ‘het regime’) worden ingegaan. Maar dat is voorwaarde om de vernieuwing die nodig is om duurzaamheidsstappen te zetten, voldoende ruimte te geven.

Tegen geldende normen en waarden in om duurzaamheidsstappen voldoende ruimte te geven...

Natuurlijk kijken we in deze jaarrapportage naar wat er al gerealiseerd is. We geven een overzicht van de voortgang die in de sectoren geboekt is als het gaat om verduurzamen. In de breedte én in de vorm van een aantal voorloperprojecten. Verduurzamen heeft vooral te maken met vooruit kijken, passie, kansen zien en ondernemen met oog op de toekomst. Verhalen van ondernemers en doeners die op deze wijze naar verduurzamen kijken, dwarsdenker zijn en tegen heersende regimes in nieuwe wegen inslaan, staan in deze voortgangsrapportage. Ter inspiratie, maar vooral ook om ons scherp te houden dat daarin de sleutel voor succes ligt: nieuwe wegen in durven slaan en nieuwe, duurzame ontwikkelingen aanjagen.

De markt is een belangrijke randvoorwaarde voor vernieuwing. Economisch perspectief is een voorwaarde om beweging bij ondernemers te realiseren. Tegelijk heeft verduurzamen ook te maken met een innerlijke drive om aan nieuwe concepten te willen bijdragen. Het gaat er daarbij om dat bedrijven en ondernemers, in alle schakels van de keten, individueel maar ook gezamenlijk in ketens de verantwoordelijkheid durven te nemen om te innoveren, ook al zijn niet alle risico's aan de voorkant afgedekt.

Sleutel voor succes: nieuwe wegen in durven slaan en nieuwe, duurzame ontwikkelingen aanjagen

Verduurzamen is daarmee een opgave van de hele keten. Nederland is topper in de agrarische productie wereldwijd, maar ondertussen dringt het besef steeds meer door dat ook andere waarden belangrijk zijn. We zitten vaak vast in patronen, gewoontes en werkwijzen. Dat is ook logisch omdat deze decennia lang succesvol bleken te zijn. Zonder *mental shift* is er echter geen verandering te realiseren in verduurzaming. Het is cruciaal dat het heil niet gezocht wordt in steeds nieuwere systemen en technieken, maar in de wijze waarop in de hele keten wordt gewerkt. Management in alle schakels is een belangrijke sturende factor. Verdere verduurzaming van de veehouderij is alleen mogelijk als de partijen buiten het heersende regime durven te stappen om nieuwe kansen te verkennen. Dat vraagt om bewuste keuzes om zaken anders te doen en te organiseren. Als UDV willen we ‘de veranderaars’ stimuleren en ruimte creëren voor hun vooruitgang.

Verdere verduurzaming is alleen mogelijk als de ketenpartijen buiten het heersende regime durven te stappen

1 • Visie van de UDV

Praten over verduurzamen is relatief eenvoudig, maar het in de praktijk doen is vaak veel lastiger. Want dan wordt de vraag concreet: wat is verduurzamen precies? Waar willen we uitkomen? Pas als we daar een antwoord op hebben, kunnen we met de uitvoering beginnen. Kijkend naar de ambitie van de UDV vanaf de start: *‘Samenwerken aan een in alle opzichten toonaangevende duurzame veehouderij in 2023. Een Nederlandse veehouderij die met behoud van concurrentiekracht produceert met respect voor mens, dier, milieu en omgeving waar ook ter wereld’*, geven we daar samen invulling aan door het realiseren van de benodigde randvoorwaarden (faciliteren) en een actieve betrokkenheid bij het bereiken van doelen. Zowel bij voorlopers in verduurzaming als bij het in de breedte toepassen van duurzame productie.

Voor de UDV zijn de ambities voor de 15 duurzaamheidsaspecten die we in 2013 benoemd hebben leidend voor het verduurzamen van de veehouderij. En dat betekent werken aan betere resultaten op meerdere van deze ambities. Uiteindelijk moet dit leiden tot maatschappelijk, ecologisch en economisch duurzamer produceren. Alleen met deze integrale (triple P) aanpak kunnen we stappen zetten naar een veehouderij in Nederland die economisch en maatschappelijk gewaardeerd wordt.

[Bekijk de film over de 15 ambities >](#)

1 • Visie van de UDV

De focus van de UDV ligt daarbij op de volgende 6 speerpunten:

1. **Systeeminnovaties:**

integraal duurzame veehouderijsystemen;

2. **Welzijn en gezondheid van dieren:**

stimuleren van natuurlijk gedrag en voorkomen van ingrepen, gezonde dieren, verminderen van antibioticagebruik, minimaal en kwalitatief verantwoord transport;

3. **Maatschappelijke inpassing:**

transparante productie, interactie veehouder – burger, landschappelijke inpassing van bedrijven;

4. **Energie, milieu en klimaat:**

gesloten voer-mest kringloop, duurzaam geproduceerde grondstoffen voor veevoer, energiebesparing en –productie, verminderen van uitstoot van broeikasgassen en emissies naar het milieu;

5. **Markt en ondernemerschap:**

kansen benutten om waarde te creëren, verbeteren van het economisch perspectief van ondernemers door producten te produceren waar afnemers meer geld voor over hebben;

6. **Verantwoord consumeren:**

stimuleren van meer keuzemogelijkheden in het aanbod van duurzaam geproduceerde producten.

We werken vanuit de volgende drie principes:

1. **Voldoende ambitie**

De UDV kiest voor een programma gestuurde aanpak van verduurzamen. Een aanpak in ketens is onmisbaar, want uiteindelijk moet de verduurzaming aansluiten bij de economische realiteit van het boerenbedrijf. Diverse keteninitiatieven zoeken ieder op hun eigen manier naar het vormgeven van de juiste prikkels voor veehouders. De UDV denkt dat ketens daarin van elkaar kunnen leren en wil daarin de verbindende schakel zijn. Ook wil de UDV helpen met het organiseren van prikkels op de ambities waar keteninitiatieven zelf niet zo makkelijk meters kunnen maken.

Vaak zie je dat verduurzaming eerst gebeurt omdat het moet, maar dat men op den duur ook zelf enthousiast wordt. Dat laatste is belangrijk, want of je nu producent bent of consument, alleen als je zelf bewust en overtuigd voor duurzamere methoden kiest, ontstaat perspectief op succes. Verduurzamen omdat dat moet (van overheid, afnemers van jouw product of maatschappelijk druk) biedt geen perspectief. Want verduurzamen vraagt om een innerlijke drive en voldoende ambitie: gedreven voorlopers in sectoren en ketens laten zien wat mogelijk is en nemen anderen daarin mee. Dan is het wel de uitdaging om deze voortgang breed in sectoren en ketens te verankeren. Ook daaraan wil de UDV een bijdrage leveren. Door partijen bij elkaar te brengen, van elkaar te leren en kritische vragen niet uit de weg te gaan. Zo stimuleren we het proces om stappen te blijven zetten.

1 • Visie van de UDV

2. Niet alleen, maar samen

Verduurzamen doe je niet alleen. Voor duurzaam innoveren in de agrofoodsector zijn niet alleen de ondernemer en zijn kwaliteiten essentieel, maar ook het samenspel van de ondernemer met afnemende en ondersteunende partijen uit de keten. Verduurzamen kan daarom alleen succesvol zijn als alle betrokken actoren het spel samen spelen: de productie- en afzetketens (van boer tot consument), maatschappelijke organisaties én overheid. Net als bij de 15 ambities is ook hier een integrale aanpak noodzakelijk. Samen werken we aan een zakelijke en maatschappelijke context waarbinnen verduurzaming voor boeren zelf makkelijker en aantrekkelijk wordt. Samenwerking is dus een sleutel tot succes, maar wel met een kanttekening: samen betekent niet per se met alle ondernemers in de sector gezamenlijk. Want juist bij innovaties zijn nieuwe, kleine samenwerkingsverbanden succesvol. Om in te spelen op nieuwe markten, waarbij alle spelers in zo'n samenwerking een unieke positie hebben en onmisbaar zijn. Maatwerk dus. Zo samenwerken levert nieuw perspectief.

De UDV is de plek waar de spelers in de agrofoodsector elkaar aan één tafel ontmoeten en afspraken kunnen maken zodat de verduurzamingsinitiatieven van diverse partijen elkaar versterken. Elke partij heeft daarbij een eigen rol: voor productie- en afzetketens ligt de focus op voldoende economisch perspectief, voor maatschappelijke organisaties op voldoende voortgang op maatschappelijke thema's en de overheid wil voortgang in het multi-actorproces en ruimte voor nieuwe initiatieven. De UDV ziet grote meerwaarde in deze multi-actor aanpak, want alleen met inzicht in elkaars drijfveren is elkaar versterken mogelijk.

3. Doen

Met de UDV willen we zaken in beweging zetten. Verduurzamen ook daadwerkelijk laten slagen. Door voorlopers en volgers te helpen hun concrete verduurzamingsplannen invulling te geven en samen te zoeken naar manieren om daar ook zakelijk succesvol mee te zijn. Dat begint bij het vertrouwen van ondernemers dat nieuwe wegen wenselijk en mogelijk zijn, ook al liggen die buiten de reguliere kaders. En vervolgens hen te ondersteunen als ze deze nieuwe wegen inslaan. De versnellingsprojecten zijn een voorbeeld van 'doen'. Ze zitten dicht bij de wereld van de ondernemers. Deze bieden ruimte voor experimenteren, leren, verbeteren en kennisdeling. Vanaf de start van de UDV is er al veel gedaan en haken steeds meer partijen aan. We zien echter ook dat in sommige sectoren de verduurzaming moeizamer tot stand lijkt te komen. Des te meer reden om gezamenlijk de schouders er onder te blijven te zetten, zodat ondernemers die wél vooruit willen ook echt kunnen gaan.

Focus in 2016

In 2016 staat de samenwerking met sector- en keteninitiatieven bovenaan de agenda van de UDV. Partijen uit de melkveehouderij, varkenshouderij en pluimveehouderij worden benaderd om de 15 ambities van de UDV te bespreken, en de best practises en eventuele knelpunten te delen. Op die manier willen we als UDV netwerken versterken en van elkaar kunnen leren. Ten tweede zal samen met de Alliantie Verduurzaming Voedsel invulling worden gegeven aan samenwerking in de vleesketen, zodat vraag naar en aanbod van duurzame producten beter op elkaar aansluit. Als derde bestaat in 2016 ook weer de mogelijkheid om projecten aan te melden voor de UDV-regeling. Speerpunten daarbij zijn: Systeminnovaties, zowel op het niveau van het veehouderijbedrijf, als op het niveau van de keten; Verantwoord consumeren, dus stimuleren van meer keuzemogelijkheden in het aanbod van duurzaam geproduceerde producten.

1 • Visie van de UDV

1.1 Verhalen van 'Doeners'

Een aantal ketenspelers kiest heel bewust voor een eigen aanpak. Het zijn mensen die hun persoonlijke drive weten te verbinden aan een visie op duurzaamheid. Ze zetten stappen en brengen mensen en processen in beweging. Vier van deze 'doeners' kwamen samen aan tafel om te vertellen hoe zij aan die verduurzaming invulling geven: Ruud Tijssens (Agrifrim), Sandra van Kampen (De Schaal van Kampen), Kees Aarts (Protix Biosystems) en Froukje Kooter (ZLTO en YFM Brabant). En of je nu werkt vanuit het perspectief van binnen de veehouderijketen of daarbuiten, of je verandert vanuit eigen ondernemersperspectief, of vanuit verbinding met jongeren; er zijn punten die deze veranderaars delen. Het resultaat van deze ontmoeting: inspirerende perspectieven op verandering en verduurzamen.

Alle 'doeners' wijzen op het belang van actie. Liever werken aan kleine stapjes op korte termijn, dan je energie stoppen in het maken van meerjarenplannen voor grote stappen. Actie nu geeft betrokkenheid. En maakt het mogelijk flexibel in te spelen op een veranderende omgeving.

Verschillende verhalen, maar met een duidelijke rode draad: verduurzaming begint met een intrinsieke motivatie dat het anders kan en moet. De verandering zelf vraagt om respect voor elkaar, het pakken van je rol, samenwerken, kansen zien én volhouden! En maak het niet te groot; ook kleine stappen hebben impact. Vooral op het hier en nu en daarmee op de beleving dat je zelf het verschil kunt maken. Alleen door het met elkaar écht anders te willen komen we tot andere, duurzame resultaten.

*Verduurzamen lukt als je het wilt,
niet als je het móét*

Verduurzamen doe je samen

*Geen grote plannen voor straks,
maar actie nu!*

[Ruud Tijssens >](#)
Agrifrim

[Sandra van Kampen >](#)
De Schaal van Kampen

[Kees Aarts >](#)
Protix Biosystems

[Froukje Kooter >](#)
ZLTO en YFM Brabant

Ruud Tijssens,

director corporate affairs, strategic R&D en CSR Agrifirm, en o.a. initiator van projecten voor verduurzaming van en alternatieven voor Zuid Amerikaanse soja.

“Verduurzaming betekent met respect voor elkaar veranderen”

TRANSITIEDOENERS

“Sinds 2007 ben ik binnen Agrifirm verantwoordelijk voor duurzaamheid. De hoofddirectie heeft mij destijds gevraagd invulling te geven aan duurzaamheid binnen het corporate beleid van de organisatie. Het was een uitdaging omgeven met vele vragen. Wat is je startpunt en wat wil je bereiken? Ik ben begonnen met intensief kijken naar onze positie in de keten. Waar staan we nu en wat kunnen en willen we realiseren op het gebied van duurzaamheid.”

Doorgronden

“Kijkend naar de keten zie je direct een aantal duurzaamheidsthema's, zoals duurzame grondstoffen, klimaatverandering en de mineralenkringloop. Als Agrifirm willen wij deze thema's doorgronden en onderzoeken zodat wij samen met onze leden een degelijk beleid kunnen ontwikkelen.”

Respect

“Voor mij persoonlijk betekent het dat ik moet begrijpen wat er speelt. Ik ben een beelddenker. Zien is voor mij leren. Elke onderwerp roept beelden op. Neem de sojaboon. Ik had wel een mening gevormd, maar had er nog één nooit gezien. Toen heb ik Brazilië en Argentinië bezocht, om zelf te zien en ervaren hoe het er aan toe gaat. Wat blijkt? De sojaproductie is voor de mensen daar zo ongeveer de enige kans om geld te verdienen. Maar ook zij zien in, dat het anders moet omdat we onze eigen toekomst in het gevaar brengen. Onze taak is oplossingen aandragen door samen te werken, de kracht van de mensen te gebruiken. Sleutelwoord is voor mij *respect voor elkaar*.”

“Onze rol is niet om oplossingen op te leggen, maar door samen te werken oplossingen te vinden, de kracht van de mensen te gebruiken...”

Continuïteit

“Het heeft mij geleerd dat je in het debat over verduurzaming moet blijven praten met elkaar. Erken elkaars situatie en zoek samen naar een oplossing. Maar blijf gedreven door de intrinsieke motivatie dat het anders moet en kan. Als Agrifirm betekent het dat wij kiezen voor mainstream oplossingsrichtingen. Wij kunnen niet anders, wij zijn er voor onze boeren. Het belangrijkste voor ons is de continuïteit voor de boeren.”

Dagelijkse verbazing

“Ik ben een outsider. Niet geboren en getogen in de agrarische sector. Het voordeel is dat ik me nog dagelijks verbaas. Het mooie van de sector pakt mij. Het inspireert mij het beste uit de sector te halen, verder uit te bouwen. Mijn ‘afkomst’ helpt mij bij complexe vraagstukken. Neem nu het sluiten van de kringlopen. Een duurzaamheidsthema dat momenteel hoog op de agenda staat. Ik wil op zoek naar de dieperliggende vragen achter het thema. Ik daag mensen uit: leer het mij, laat het mij zien. Begrip is de eerste stap richting duurzaamheid.”

Signalen op groen

“De volgende stap is mensen zoeken die denken zoals wij. Partners met de intrinsieke motivatie: het moet anders. Als Agrifirm zijn wij daar nu volop mee bezig. Het is een proces, voortdurend zetten we stappen. De weg richting duurzaamheid is niet eindig. Maar nu is de tijd om te kanteling door te zetten. Alle signalen staan op groen. Dat is ons geluk.”

Talent

“De driver van de kanteling zijn onze talenten. De organisatie krijgt een geweldige impuls van de Young Professionals. Nu is het zaak de talenten in huis te houden. En dat gaat alleen als wij als organisatie laten zien dat wij hen en de wereld iets hebben te bieden. De werkgever van de toekomst moet duurzaam denken, doen en delen. Zet stappen en laat het zien, alleen zo kunnen wij talent aantrekken en binden. En kunnen wij als organisatie duurzaam blijven.”

De aanzet

“Ik ben er trots op dat wij als Agrifirm doelen stellen en die publiceren. Delen. Wij durven de discussie aan te gaan. Gewasbescherming, antibiotica, opstallen; wij gaan de discussie aan. Je ziet een kentering. Met Dutch farming zijn wij een beweging gestart. Het is onze visie op de keten en die dragen wij uit. Het is de wens van onze leden, zij willen dat wij ons laten zien in het burgerdebat. Met Dutch Farming gaan we uit van de kracht in de keten: slim voeden, gezonde bodem, planten en dieren. Het is nog niet groot maar het is de aanzet tot iets groter. Ik heb geloof in koplopertrajecten. En dan bedoel ik trajecten opgestart vanuit een intrinsieke motivatie. Maar het wordt geen bulk. Het is zelfs maar de vraag of de transitie via de food tot stand komt. Realiseer je wel dat slechts 13% van de dierlijke producten in de retail komt.”

2 • UDV

2.1 Werken aan verduurzaming met versnellingsprojecten

De UDV ondersteunt initiatieven van veehouderijsectoren en voedselketens tot verduurzaming. Deze ondersteuning gebeurt op twee manieren: als verbinder en als versneller. De UDV verbindt binnen de regiegroep en daarbuiten partijen die een belangrijke rol spelen bij het verduurzamen. De regiegroep komt sinds 2010 gemiddeld acht keer per jaar bijeen en vormt daarmee een stabiel platform voor uitwisseling van actuele ontwikkelingen, signalering van blokkades en een plek waar samenwerking tot stand kan komen, omdat partijen elkaar beter weten te vinden. Daarnaast zet de UDV nieuwe initiatieven in gang op die punten waar versnelling van de verduurzaming nodig is, zodat blokkades weggenomen worden en meer oplossingsrichtingen beschikbaar komen. Dit zijn de zogenoemde ‘versnellingsprojecten’.

In 2012 zijn acht versnellingsprojecten van start gegaan. Daarvan kregen in 2013 een aantal projecten aanvullende financiering, om aan de slag te gaan met vervolgvragen die ontstaan zijn tijdens de uitvoering. Voor 2014 is de aanpak met versnellingsprojecten voortgezet in een Subsidieregeling Verduurzaming Veehouderij. Organisaties of samenwerkingsverbanden kunnen een subsidie aanvragen voor het opstellen van een UDV Verbeterplan of voor het uitvoeren van een zogenaamd UDV project. UDV verbeterplannen dienen gericht te zijn op activiteiten die belemmeringen wegnemen die een of meer van de 15 ambities van de Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij in de weg staan. UDV projecten kunnen bestaan uit het uitvoeren van een verbeterplan of de ontwikkeling van een nieuwe bedrijfsvoering, een nieuw bedrijfsproces, een nieuw product of een prototype, dat bijdraagt aan het wegnemen van belemmeringen voor de ambities van de Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij.

De zogeheten ‘versnellingsprojecten’ zijn initiatieven van producenten en ketenpartners die voor doorbraken moeten zorgen in de verduurzaming van de sector. Voorwaarde is dat deze projecten gericht zijn op een of meer van de speerpunten van de UDV. En dat de voortgang en resultaten worden gecommuniceerd richting de UDV, maar ook breder. Uiteindelijk is het delen van kennis een belangrijk middel om anderen enthousiast te maken ook zelf stappen te zetten als het gaat om duurzaamheid. In deze voortgangsrapportage staan directe links naar de projectpagina’s op de website van de UDV.

Versnellingsprojecten, de naam zegt het eigenlijk al, hebben een aanjaagfunctie. Het zijn vaak kleinschalige initiatieven die het realiseren van een innovatie dichterbij brengen, net dat zetje geven dat nodig is om een nieuw initiatief mogelijk te maken. Deelnemers aan de versnellingsprojecten die in deze rapportage staan, zijn veelal met die insteek begonnen: beweging creëren en samenwerken. En hoewel concrete of direct meetbare resultaten soms meer tijd vragen dan gedacht, is de overtuiging aanwezig dat er vooruitgang is geboekt. Want steeds meer partijen zien nut en noodzaak van samenwerken en brengen kennis en netwerken in. Het gangbare ‘regime’ (een term uit het Nieuwe Veehouden 2) blijkt in de praktijk een bottleneck en maakt daarmee de zoektocht naar ‘mogelijkmakers’ zoals in Het Nieuwe Veehouden 3 gebeurt, actueel en noodzakelijk. Ondertussen gaan de versnellers door onder het motto: ‘elke stap is er één, ook een kleine stap’.

Versnellingsprojecten: overzicht

BE GOOD AND SELL IT

Goed en rendabel vermarkten van duurzaam geproduceerd voedsel

KRINGLOOP VAN VERBINDEN

Integraal duurzaam boerderijsysteem volgens ecologische mechanismen en principes

VRIJLOOPSTAL 2.0

Diergezondheid en optimaal bodemmanagement in de vrijloopstal

(E)MISSIE DUURZAAM

Effectief beluchtingsmanagement in een vrijloopstal met luchtwater

FARMWALK SCHAPENHOUDERIJ

Over weidegang, graslandmanagement en de aanpak van wormproblematiek

INVENTIEF UITDAGEN VAN DE NATUUR

Gezond voedsel produceren vanuit een optimaal functionerende kringloop

HET NIEUWE EI MET VEEVOER VAN DICHTBIJ

Ketenpartijen werken samen aan de productie van eieren op basis van regionaal veevoer

KAAS MET VEEVOER VAN DICHTBIJ

Biologische kaas met een lokaal verhaal: geproduceerd met regionaal veevoer

MET HET LUPINEVARKEN NAAR DE MARKT

Hoe vertaal je milieu- en diervriendelijke varkensvleesproductie naar een onderscheidend product en merk?

DUURZAME VLEESKUIKENKETEN

Structurele verduurzaming van de reguliere pluimveesector door technische en sociale innovaties

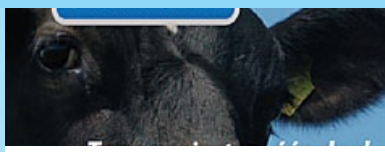
BETER LEVEN KEURMERK UITBREIDEN MET MILIEU

Varkens- en kippenvlees dat ook op het gebied van milieu een BLk ster scoort

BETER LEVEN VOOR ZUIVEL

Onderscheid in het winkelschap op het gebied van duurzame zuivel

'HET NIEUWE VEEHOUDEN' (HNV) 2 EN 3

Veehouderijconcepten of -systemen die goed zijn voor dier én milieu én ondernemer én burger/consument

INNOVATIE IN BEDRIJF

'Beren leren van boeren' als het gaat om brede toepassing van vernieuwingen in de varkenshouderij en de varkensvleesketen

INTEGRAAL DUURZAME PRODUCTEN IN HET SCHAP

Meer duurzame vlees- en zuivelproducten vanuit het basis-, tussen- en topsegment

DIGITALE INKIJK OP HET BOERENBEDRIJF

Interactie tussen boer en burger door middel van digitale hulpmiddelen.

KETENMANAGEMENT

Stimuleren van zowel aanbod als productie van duurzamere producten in de markt

RANKING THE STARS

Verschillende innovatieroutes naar een duurzame varkenshouderij, gekoppeld aan ondernemerskwaliteiten, supporter organisaties, mogelijkmakers en valkuilen

VERDUURZAMEN DIERVOEDER

Onderzoek naar Europese eiwitbronnen die een duurzame aanvulling of vervanging kunnen zijn voor Zuid Amerikaanse soja.

INITIATIEFGROEP DUURZAME FOKKERIJ

Via fokkerijlijnen stappen zetten naar robuuste landbouwproductiedieren

2 • UDV

2.2 Stimuleringsmaatregelen duurzamer bouwen

De UDV probeert zoveel mogelijk veehouders te stimuleren duurzaam te bouwen, omdat de keuzes die dan gemaakt worden nog voor de komende 10-20 jaar de randvoorwaarden voor het productiesysteem van het bedrijf zijn. De impact van bouwen is dus groot. De Maatlat Duurzame Veehouderij (MDV) kent een fiscale stimulering voor veehouders die duurzaam bouwen. Het niveau is zodanig gekozen dat globaal één op de drie veehouders die nieuwe stallen bouwen hieraan kan voldoen. Daarom hebben de partners van de UDV andere stimuleringsmaatregelen uitgewerkt onder de titel Plusstal. Het doel is dat deze stallen op de belangrijkste duurzaamheidsaspecten beter scoren dan het huidige wettelijke niveau. Eén van de maatregelen is dat o.a. adviseurs, vergunningverleners en financiers gevraagd wordt met ondernemers de discussie aan te gaan over hun duurzaamheidsplannen. Het is een manier om bij alle nieuw te bouwen stallen een stapje extra te zetten op het gebied van duurzaamheid. Ook is de Nieuwbouwwijzer in ontwikkeling die het bewustzijn van veehouders moet vergroten dat nieuwbouw het moment is voor een toekomstgerichte keuze.

Duurzaamheidsplan

Uit gesprekken met stakeholders en adviseurs is naar voren gekomen dat ondernemers vinden dat hun reguliere erfbetreders van belang zijn om hen te helpen bij de verduurzaming van de eigen onderneming. Om tot een betere aansluiting van het duurzaamheidsplan bij de behoeftes uit de praktijk te komen gaan Stichting Natuur & Milieu, Projecten LTO Noord en Rabobank aan de slag met een aantal pilotprojecten.. Voor de financiering zijn projectgelden uit de UDV-projectenregeling beschikbaar gesteld.

Dit leidt tot een handleiding ‘Ontwikkeling duurzaamheidsplan’ waarmee die erfbetreders in staat zijn samen met boeren een duurzaamheidsplan te maken dat duurzame ambities koppelt aan de commerciële realiteit het betreffende bedrijf. En dat zicht geeft op de financierbaarheid en de businesscase van dergelijke plannen.

Nieuwbouwwijzer Veehouderij (NBWV)

Met de NBWV wil de UDV een eenvoudig overzicht van keuzes bieden voor veehouders die aan nieuwbouw denken. Een veehouder kan natuurlijk kiezen uit alle wettelijk toegestane systemen. Maar niet al deze systemen zijn als toekomstgericht te kwalificeren, er zijn ook opties die veehouders anno 2015 eigenlijk niet meer zouden moeten kiezen in situaties van nieuwbouw. De Nieuwbouwwijzer Veestallen wil veehouders hierin adviseren. De NBWV geeft met groen de toekomstgerichte keuzes aan en met rood de bij nieuwbouw te ontraden keuzes. De NBWV gaat uit van vooruitgang op het vlak van dierenwelzijn, energie en milieu.

Monitoring

In 2016 zal een eerste monitor verschijnen van de resultaten die geboekt zijn over het jaar 2015. Deze monitor nieuwe stijl zal voortbouwen op de huidige monitoring integraal duurzame stallen. In de huidige monitor wordt gekeken naar de duurzame stallen ten opzichte van het totaal aantal stallen. In de nieuwe monitor zal ook aandacht zijn voor het aandeel plusstallen (of hoger) ten opzichte van alle nieuwbouw.

2 • UDV

2.3 Verduurzaming in het onderwijs

UDV Onderwijsdagen

De UDV-partners hechten veel waarde aan kennisoverdracht over de [6 speerpunten](#). De jaarlijks terugkerende UDV-onderwijsdag in november maakt daar onderdeel van uit. Doel van de UDV onderwijsdag is dat docenten zich bewust zijn van de bijdrage van onderwijs aan het verduurzamen van de veehouderij. Kritische succesfactoren voor de opzet van deze inspiratiedagen met kennissessies voor het groene onderwijs zijn:

- Focus: ‘Een in alle opzichten duurzame en maatschappelijk gewaardeerde veehouderij’.
- Boost: Een UDV bestuurder opent de dag met een inhoudelijke visie en statement. In 2014 was dat Sijas Akkerman van Natuur & Milieu en in 2015 Frank Dales van de Dierenbescherming.
- Impact: Docenten zijn ‘UDV-gedachtengoed-ambassadeurs’, die aan de hand van concrete tools het veehouderijonderwijs kunnen verrijken en vernieuwen.

[Verslag van de onderwijsdag 2015 >](#)

[Verslag van de onderwijsdag 2014 >](#)

2 • UDV

2.3 Verduurzaming in het onderwijs

Integratie in het lespakket

Binnen het groene domein is een belangrijke transitie gaande in het kenniscirculatiesysteem. Er wordt gewerkt aan een nieuwe structuur vanuit de zogenaamde Centre of Expertise (CoE Agrodier en Open teelten) en Centra voor Innovatief Vakmanschap (CIV Melkvee, Varkens en Pluimvee). Het Onderwijs Vernieuwingsprogramma (OVP) heeft een regisserende rol in het begeleiden van deze transitie van het oude naar het nieuwe systeem. De inhoudelijke agenda wordt bepaald door de speerpunten vanuit de agenda van de UDV, de regionale agenda's en de lectoraten van de Hogescholen. Bij het CoE ligt de focus op kennisontwikkeling via toegepast onderzoek en bij de CIV's op het toepassen van kennis en het beschikbaar maken van deze kennis voor het groene onderwijs. In het ideaalplaatje ontstaat een gedeeltelijke overlap om het systeem effectief te laten werken. Dit is de agenda van het OVP voor de komende 2 jaar, naast het stimuleren van innovaties, kenniscirculatie, netwerkbijeenkomsten, onderwijsontwikkeling en het voeren van de agenda.

Een mooie verbinding tussen MBO, HBO en het Lectoraat Gezonde Pluimveehouderij zien we bij de bouw van de Pluimveefaciliteit in Barneveld. Binnen de pluimveefaciliteit wordt geëxperimenteerd met nieuwe huisvestingsconcepten gericht op gezondheid en voedselveiligheid. Qua voeding wordt bijvoorbeeld in samenspraak met de lector pluimvee een proef met nedersoja gepland. Zodat de eiwitvoorziening in lokale kringlopen kan worden rond gezet. Advies van UDV-partners bij nieuwe ontwikkelingen wordt gewaardeerd, zoals door de Dierenbescherming bij de Pluimveefaciliteit is geadviseerd.

Op het gebied van Melkvee is een lector Beweiding aangesteld die de komende 4 jaar het programma beweiding een stimulans gaat geven. Het OVP heeft de afgelopen 2 jaar de "Praktijkschool voor Beweiding voor weidedocenten" financieel ondersteund. Het lectoraat pakt, naast het uitvoeren van toegepast onderzoek, de vervolgstap op om de nieuwe kennis gestructureerd te laten indalen bij de scholen. De bouw en inrichting van het Weidebedrijf bij Aeres Praktijkcentrum speelt hierin een belangrijke rol, omdat juist hier de nieuwste inzichten worden toegepast in een leeromgeving voor leerlingen en studenten. Dat betekent in de praktijk dat studenten 'het nieuwe beweiden' leren door met elkaar te experimenteren met de nieuwste inzichten. Juist daar waar het voor een 'meer traditioneel ingestelde melkveehouder' wat spannender wordt.

2 • UDV

2.4 Samenwerking

In de Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij werken 10 partijen uit de dierlijke voedselketen sinds 2009 samen aan het verduurzamen van de Nederlandse veehouderij. In het samenwerkingsverband zijn de volgende partijen vertegenwoordigd:

- COV (Centrale Organisatie voor de Vleessector)
- Dierenbescherming
- GKC (Groene Kennis Coöperatie, lid sinds 2011)
- IPO (Interprovinciaal Overleg)
- LTO Nederland
- Ministerie van Economische Zaken
- Natuur & Milieu
- NZO (Nederlandse Zuivel Organisatie)
- Nevedi (Nederlandse Vereniging Diervoederindustrie)
- Rabobank Nederland
- Wageningen UR is adviserend lid sinds 2012

Een regiegroep met vertegenwoordigers van de 10 partijen werkt aan de praktische invulling en uitvoering van de ambitie en een stuurgroep geeft daarbij op hoofdlijnen de richting aan.

[Meer over de 10 partijen >](#)

Onderdeel van het landelijk netwerk

De leden van de UDV participeren in tal van netwerken en daardoor vinden er op meer plekken inspirerende gesprekken plaats over UDV gerelateerde onderwerpen. En worden nieuwe verbindingen gelegd met andere duurzaamheidsinitiatieven. Zo is er inmiddels samenwerking met:

- De Alliantie Verduurzaming Voedsel;
- Leden van de regiegroep hebben een directe link met de Topsector Agro & Food, thema duurzame veehouderij in de TKI's. En het Innovatieprogramma Agro& Food, duurzame veehouderij wordt door een UDV-lid getrokken. De UDV is ook vertegenwoordigd bij het onderwerp Efficiency grondstoffen;
- Rapport Voedselbeleid, netwerken rondom duurzaam voedsel.

Sandra van Kampen,
expert voedseltransitie bij De Schaal van
Kampen, initiator masterclass voedseltransitie
en oprichter stichting Voedseltransitie.

**“Zet stappen, herijk je
activiteiten en richt je
op de korte termijn”**

TRANSITIEDOENERS

“Ik ben een Waterman. Een wereldverbeteraar, het zit in mij. Jarenlang heb ik niet geweten wat ik daarmee moest doen, maar uiteindelijk heb ik mijn weg gevonden. Bij Natuur & Milieu en Urgenda was ik op mijn plaats. Toen Urgenda besloot foodtransitie lager op de agenda te plaatsen, ben ik voor mijzelf begonnen. Nu kan ik mijn ei kwijt op het vlak dat mij raakt. Voedseltransitie. Ik doe wat ik doe met veel plezier. Dit is wat ik ben. Mijn mening is radicaler, mijn drijfveer enorm hoog maar ik ben wel bescheiden geworden. Mijn invloedsfeer is beperkt. Ik zie nu dat ik af en toe moet terugschakelen.”

**“Liever kleine stapjes op korte termijn, dan een
meerjarenplan gericht op een grotere stap.”**

Bruine Bonen Bende

“Ik zoek naar rechtvaardigheid, maar zie dat voedselproblematiek niet rechtvaardig is. Het is te complex. Dat inzicht heb ik al doende gekregen. Ik doorzie het maatschappelijke spel steeds beter en gebruik die kennis om een kanteling te bewerkstelligen. Met succes. Mijn grootste doorbraak is het verhogen van het bewustzijn rondom peulvruchten. Samen met de Bruine Bonen Bende hebben we daadwerkelijk impact gehad. Het winkelschap is echt veranderd. Bonen zijn weer hip en happening. Kijk je naar ons doel, dan zie je daarin de bescheidenheid. We zeggen niet dat wij minder vlees moeten eten, nee wij zetten in op meer plantaardig eten. Een nuance, maar essentieel als je het verschil wil maken. Formuleer je doelstellingen.”

Maatwerk

“Ook kijk ik met trots terug op het Lupine varken van Annechien ten Have. Vanuit Urgenda heb ik haar bijgestaan. Niet door alles te willen doen, maar goed te kijken waaraan de ondernemer behoefte heeft. Maatwerk bieden. Dat is leerzaam geweest. Ik kijk nu goed: waar liggen de vragen en vul die in. Initiatieven van onderaf verdienen onze aandacht. Maar het is moeilijk om vanuit een niche daadwerkelijk een transitie te realiseren.”

Problemen adresseren

“In mijn ogen heeft de consument nu de macht om een kanteeling te realiseren. Als de consument echt kiest, dan krijgt transitie vleugels. Op dit moment ligt de macht nog te veel bij de grote partijen. De topsectoren, keurmerken en grote marktspelers handhaven het status quo. Een keurmerk als Beter Leven is in beton gegoten. Het zijn de keurmerken die de daadwerkelijke verduurzaming tegen houden. Het daagt niet uit tot het zetten

van vervolgstappen. Daarom is ook de rol van de actiegerichte NGO's onveranderd belangrijk. Zij moeten problemen blijven adresseren. Dat is wat Wakker Dier doet. Zij geven pijnpunten aan, maar zetten geen verandering in beweging. NGO's zijn niet de veranderaars, ze komen niet met oplossingen. De oplossingen moeten van ons komen.”

Blijf stappen zetten

“Mijn oproep is dan ook gericht op producenten. Zet stappen, herijk je activiteiten en richt je op de korte termijn. Liever kleine stapjes op korte termijn, dan een meerjarenplan gericht op een grotere stap. Nu ben je flexibel om stappen te zetten, wie weet hoe je er over vijf jaar voor staat? Het is belangrijk gericht te zijn op de consument. De consument heeft de macht een beweging in gang te zetten binnen de keten. Gebruik die kracht en zorg dat je samen richting geeft aan een nieuwe beweging.”

3 • Verduurzaming in dierlijke ketens

Bij de start van de UDV in 2009 was één van de speerpunten om in de diverse veehouderijsectoren verduurzamen op de agenda's te krijgen. Zes jaar later zien we dat in alle dierlijke sectoren aandacht is voor duurzamer produceren. En dat de laatste jaren de verbinding met bedrijven in de keten en de markt voor duurzaam geproduceerd voedsel versterkt is. Verduurzamen wordt daarmee steeds meer door de markt gestuurd. De Alliantie Verduurzamen Voedsel (AVV) heeft (eveneens vanaf 2009) daarbij vanuit de levensmiddelenindustrie en afzet verduurzamen op de kaart gezet.

Hoe gaan we nu met verduurzaming verder?

1. Sectorinitiatieven

In diverse dierlijke sectoren wordt aan een verduurzamingsagenda gewerkt. De invulling daarvan verschilt. Soms ligt er een stevige visie en programma-aanpak onder, in andere sectoren beperkt de invulling zich nog tot losse projecten. Ook betrokkenheid van maatschappelijke organisaties en overheden bij deze sectorinitiatieven verschilt van geval tot geval.

Voorbeelden van concrete keteninitiatieven zijn de [Duurzame Zuivelketen](#) en het [Recept Duurzaam Varkensvlees](#). Maar ook in de [pluimveehouderij](#) en de kalverhouderij staat verduurzamen op de agenda en wordt gewerkt aan het invullen van programma's. Al deze initiatieven kenmerken zich door een aanpak waarbij alle bedrijven in de sector de beweging mee moeten kunnen maken, waarbij het streven is om als sector op een aantal duurzaamheidsambities stappen te zetten naar hogere levels.

Als UDV blijven we stimuleren dat sectoren onderwerpen op de agenda houden. De 15 ambities voor een Duurzame Veehouderij

zijn daarbij leidend. Sectoren kunnen daarnaast leren van elkaars ervaringen. De regie voor de verduurzaming van een sector ligt bij de sector zelf. De UDV organiseert het netwerk tussen de ketens.

2. Verbinding met de markt

UDV en AVV werken samen aan een programma voor het bevorderen van vleesconcepten die een plus zijn voor de (internationale) markt, consument en omgeving op het gebied van duurzaamheid waarbij opbrengstverhoging voor de gehele keten wordt gerealiseerd. Deze (kleinschalige) marktconcepten vormen de wegbereider voor grootschaliger concepten en uiteindelijk zal dit leiden tot een nieuw basisniveau voor duurzaamheid. Daarmee ontstaat er een continue proces, samengevat: "Raising the bar én race to the top" voor vleesproducten, met Nederlandse ketens als voorbeeld.

Met het programma ontstaat er een loket voor vragen en overzicht (de vlag) en krijgt het netwerk van bedrijven, NGO's en kennisinstellingen tevens een platformfunctie. De partners binnen AVV en UDV organiseren zelf de activiteiten, bijeenkomsten, informatie- en inspiratievoorziening voor en met de bedrijven in hun achterban, zodat zoveel mogelijk kan worden aangesloten op ieders specifieke behoefte. Al deze activiteiten vinden wel plaats onder een gemeenschappelijke vlag en visie: MeatNL!

Resultaat van de programmadoelstellingen zijn meetbaar o.a. via de omzetontwikkeling in de verschillende (internationale) verkoopkanalen, via het kwantificeren van deelname van het aantal bedrijven en dierplaatsen en kwalitatief door het benoemen van hotspot's en bijbehorende (beleidsmatige) actie en/of meten van houding en imago. Zo ontstaat inzicht in beleidsopties, kansen en 'blinde vlekken' en/of nieuwe hotspots voor verduurzaming.

3 • Verduurzaming in dierlijke ketens

3.1 Duurzame Zuivelketen

Via de Duurzame Zuivelketen streven zuivelondernemingen (NZO) en melkveehouders (LTO) gezamenlijk naar een zuivelsector die toekomstbestendig en verantwoord is. De zuivelketen wil veilig en met plezier werken, een goed inkomen verdienen, kwalitatief hoogwaardige voeding produceren, met respect omgaan met dieren en milieu en door de Nederlandse samenleving gewaardeerd worden. Voor een toekomstbestendige en verantwoorde zuivelsector heeft de Duurzame Zuivelketen de volgende doelen voor 2020 geformuleerd: klimaatneutrale ontwikkeling, continu verbetering van dierenwelzijn, behoud van weidegang en behoud van biodiversiteit en milieu.

Jaarlijks stelt het LEI een [sectorrapportage](#) op om de voortgang bij de realisatie van de doelen te monitoren. Deze rapportage laat zien dat op verantwoorde soja, verantwoord antibioticagebruik en energie-efficiënte grote vooruitgang is geboekt. Maar er zijn extra stappen nodig om bijvoorbeeld de doelen op het gebied van weidegang, broeikasgassen, fosfaat en ammoniak te realiseren. In december 2015 is daarnaast gebleken dat het aantal bedrijven met koeien in de wei weer stijgt. Ook gebruikt de zuivelsector vanaf 2015 100% verantwoorde soja.

Voorbeelden van activiteiten:

- Klimaatneutraal ontwikkelen: inzet op ‘jump-start monovergisting’ ten behoeve van verminderen broeikasgassen. Daarnaast is via het project ‘sturingsgetallen broeikasgassen’ in kaart gebracht hoe melkveehouders kunnen sturen op verminderen broeikasgassen.
- Continu verbeteren dierenwelzijn: grote reductie antibioticagebruik door registratie middelengebruik, grenzen aan gebruik en richtlijn selectief droogzetten. Voor de gemiddelde levensduur van koeien heeft een nulmeting plaatsgevonden en is een doelstelling per zuivelonderneming vastgesteld. Ten slotte wordt gewerkt aan een score voor dierenwelzijn op basis van de ‘Welzijnsmonitor’ en KoeKompas.
- Behoud weidegang: in het Convenant Weidegang wordt met 66 partijen samengewerkt om terug te keren naar het aandeel weidegang van 2012. Er is veel nieuwe kennis ontwikkeld over de combinatie van melkrobots en weidegang in het project ‘Robot&Weiden’. Als gevolg van deze activiteiten is het aantal bedrijven met koeien in de wei in 2015 weer gestegen. Vanaf 2016 krijgen melkveehouders die willen gaan weiden persoonlijke begeleiding in het kader van het project ‘Nieuwe Weiders’. Bij het stimuleren van weidegang zal ook worden nagegaan op welke wijze maatregelen bijdragen aan het behoud van weidevogels.
- Behoud biodiversiteit en milieu: verantwoorde soja is opgenomen in de leveringsvoorwaarden van zuivelondernemingen, alleen veevoerleveranciers die voldoende RTRS-certificaten kopen kunnen veevoer leveren aan melkveehouders. Ten aanzien van fosfaat is overheidsingrijpen noodzakelijk vanwege het overschrijden van het fosfaatplafond. Ten slotte wordt een monitor ontwikkeld voor de drukfactoren voor biodiversiteit, zodat daarna concrete biodiversiteitsdoelen kunnen worden vastgesteld.

3 • Verduurzaming in dierlijke ketens

3.1 Duurzame Zuivelketen

De Duurzame Zuivelketen kent een adviesraad met vertegenwoordigers van Dierenbescherming, Natuur & Milieu, Natuurmonumenten, CLM, Ministerie van Economische Zaken, Ministerie van Infrastructuur en Milieu, CBL, Wageningen UR, Rabobank, ABN AMRO, ING, VLB, Nevedi, NAJK, NMV en KNMvD. De adviesraad heeft in oktober 2015 geconstateerd dat de Duurzame Zuivelketen op koers ligt met de reductie van het antibioticagebruik, de realisatie van het doel verantwoorde soja en het per zuivelonderneming individualiseren van de doelstellingen voor weidegang en levensduur. Ook onderschrijft de adviesraad de systematische aanpak op alle doelen. Kritisch was de adviesraad over onder meer de reductie van broeikasgassen, de ontwikkeling van de monitoring-systematiek voor biodiversiteit en het verhogen van het aandeel weidegang.

[Jaarverslag 2014 >](#)

3 • Verduurzaming in dierlijke ketens

3.2 Recept Duurzaam Varkensvlees

Verschillende partijen die actief zijn in de varkensketen (LTO, NVV, NAJK, COV, Nevedi, Rabobank en ABNAMRO) hebben zich verbonden aan het Recept voor Duurzaam Varkensvlees.

Om haar 'licence to produce' in Nederland te versterken zal de varkenshouderijketen, naast de huidige inzet, extra inspanningen leveren op het gebied van duurzaamheid. Thema's waarvoor actieplannen zijn ontwikkeld zijn: Markt & consument, Gezond & Transparant, Maatschappij & omgeving en Varken & kringloop. Via een integrale, ketenbrede aanpak worden nieuwe, eerlijke verdien- en waardemodellen ontwikkeld en nieuwe marktstrategieën uitgewerkt. Alle duurzaamheidseisen krijgen hun inbedding in markconcepten en het vernieuwde ketenkwaliteitssysteem voor de varkensketen.

De uitvoeringsstrategie van "Recept voor duurzaam varkensvlees" kenmerkt zich door 'Zeggen wat je doet, doen wat je zegt' en bestaat uit vier stappen: stimuleren van innovatie, beschikbaar maken van kennis en instrumenten, monitoring en bovenwettelijke maatregelen. Het pakket aan maatregelen en de borging van de kwaliteit zal plaatsvinden via een sterk en vernieuwd ketenkwaliteitssysteem. Met de Nederlandse supermarkten, slachterijen en vleesverwerkers worden afspraken gemaakt voor sluitende kanalisatie en borging van productkwaliteit en productstromen, van boer tot en met het winkelschap. Daarbij horen nieuwe waarde- en verdienmodellen.

De uitvoering van het Recept Duurzaam Varkensvlees is in 2015 nog nauwelijks van de grond gekomen. Dit komt o.a. doordat de varkenssector momenteel te maken heeft met een lang aanhoudende periode van zeer lage opbrengstprijzen. Daarnaast is het

voor de financiering van onderzoekscomponenten uit het Recept gewenst om hiervoor bij alle primaire producenten gelden te kunnen heffen via een Algemeen Verbindend Verklaring. Hiervoor moeten nog de nodige stappen worden gezet.

Om de ambities van het Recept voor Duurzaam varkensvlees te kunnen realiseren is een vitale varkenshouderij cruciaal. Onder leiding van de heer Uri Rosenthal werkt de regiegroep 'vitale varkenshouderij' een actieplan uit langs drie sporen: 1) het versterken van de marktpositie en marktoriëntatie van varkenshouders, 2) herstructurering van de varkenshouderij en 3) het verlagen van de productiekosten (vooral de mestafzetkosten door het realiseren van mestverwerking en mestverwaarding). Doelstelling is te komen tot een toekomstbestendige varkenshouderijsector die duurzaam produceert en maatschappelijk gewaardeerd wordt. In de regiegroep participeren de Producentenorganisatie Varkenshouderij (POV), Rabobank en het ministerie van Economische Zaken.

3 • Verduurzaming in dierlijke ketens

3.3 Duurzaam produceren in pluimveeketen

Ook in de pluimveehouderij wordt duurzame ontwikkeling in de keten actief opgepakt.

Prototype **Windstreekstal** voor vleeskuikens

In het kader van de SBIR-regeling is de eerste praktijk Windstreekstal gerealiseerd, een nieuw duurzaam en innovatief houderijsysteem voor vleeskuikens. Door toepassing van natuurlijke principes voor ventilatie en luchtfiltering. Door meer ruimte te bieden voor het natuurlijk gedrag van de kippen. Door maximale openheid naar het publiek en prettige werkomstandigheden voor de pluimveehouder. En dit alles op een economisch concurrerende wijze, juist ook bij lage bezettingen en langzaam groeiende kippen. Integraal duurzaam wil zeggen dat niet alleen gekeken wordt naar dierenwelzijn, maar ook naar milieu en gezondheid en naar de landschappelijke inpassing. Het samengaan van deze drie aspecten maakt Windstreek uniek.

Diverse keurmerken voor pluimveevlees

Nadat een sectorbrede toepassing van de Kip van Morgen mededingingstechnisch niet mogelijk bleek, zijn afzonderlijke ketens gevormd met eigen concepten voor duurzamer kippenvlees. Verschillende supermarkten hebben daar eigen 'merken' aan gekoppeld en diverse vleeskuikenhouders zijn (deels) omgeschakeld en kuikens gaan houden volgens deze concepten. Door Milieucentraal zijn deze keurmerken beoordeeld en naast elkaar gezet.

Kiezen voor duurzame stallen

32,1 procent van alle 5.407 pluimveestallen in Nederland was op 1 januari 2015 integraal duurzaam. Het aantal integraal duurzame pluimveestallen groeide daarmee van 1.527 naar 1.737 stallen ten opzichte van het jaar daarvoor.

De pluimveehouderij heeft hiermee de doelstelling van 10 procent integraal duurzame stallen ruimschoots bereikt. Dat blijkt uit het rapport Monitoring integraal duurzame stallen dat in mei 2015, in opdracht van het Ministerie van Economische Zaken, is opgesteld door Wageningen UR Livestock Research.

Kees Aarts,

oprichter en directeur Protix Biosystems,
opzet van insectenteelt als alternatieve bron
voor eiwit en vetten.

**“Iedereen moet zijn
rol pakken richting
verduurzaming”**

TRANSITIEDOENERS

Als oprichter van Protix Biosystems werkt Kees Aarts aan de wereldwijde roll-out van een nieuwe duurzame bron van eiwitten op basis van insecten. Hij wil bijdragen aan een betere wereld waarin voedselzekerheid en eerlijke distributie een feit is. Kees is met Protix erkend als Technology Pioneer door het World Economic Forum. Hij heeft veel kennis over hoe natuur, innovatie en ondernemerschap samen kunnen gaan.

Bijdrage leveren

“Ik zoek de verbinding tussen techniek, mens en natuur. Wij bieden technology in harvesting nature. Wij laten zien dat hightech en dierenwelzijn samen gaan. Ik wil graag bijdragen aan een betere wereld met voedselzekerheid en een eerlijke distributie. Met Protix denk ik dat dat kan. Door de grootschalige productie van

insecten, bied ik de wereld een bron van eiwitten die uitstekend kan dienen als vervanging van voedsel uit primaire bronnen. Vergeet niet dat 65% van de voedselproductie naar veevoerders gaat!”

“De tijd is rijp: don’t waste a good crisis, maak er gebruik van.”

Don’t waste a good crisis

“Verduurzaming van de foodketen is complex. Er spelen vele krachten mee. Verandering van de keten is dan ook geen eenvoudige route. De energietransitie is veel overzichtelijker en makkelijker te realiseren. De keuze is eenvoudig: fossiele brandstoffen vs. nieuwe energiebronnen. Ik gebruik graag het

voorbeeld uit New York. De fiets is pas populair geworden toen iedereen inzag dat het smog-probleem ernstige vormen aannam en minder auto's de enige oplossing was. Gedragsverandering begint met inzicht. Dat is ook nodig in het fooddebat. De tijd is rijp: don't waste a good crisis, maak er gebruik van. De lage olieprijs is de aanjager van innovatie. Zet oude principes overboord en herontdek jezelf."

Next step

"Met insecten bieden wij de kans nieuwe producten te ontwikkelen. Wij zijn geen vervanger van soja. Wij zijn een andere eiwitbron. Nu is het aan de markt om daar producten bij te ontwikkelen. Eieren, veevoer of humane voeding. Samen met producenten willen we de wereld ontdekken. Wij bieden een duurzame eiwitbron. Coppens Mengvoeders haakt aan. We zijn enorm trots op die stap. Zij tonen lef door met ons samen te werken en voor ons is het de 'next step'."

De jeugd is al gekanteld

"Als producent van nieuwe eiwitten lopen wij voorop. Het maakt ons interessant voor de wereld om ons heen. Wij produceren een duurzaam product. Dat is wat mensen verwachten van een producent. Jongeren begrijpen heel goed dat de wereld een schuld heeft bij moeder aarde. De nieuwe generatie kiest duidelijk voor producten met een lage footprint. Lokaal en duurzaam zijn bijna basiseisen. De kanteling is al ingezet, de jeugd is al gekanteld. De gevestigde orde moet meekantelen. Ik zie nu nog veel plannen met een scope van 10 jaar. Nu bedenken wat we in 2025 gaan doen? Kijk eens terug: wat deed u in 2005? De we-

reld verandert sneller dan wij plannen kunnen maken. Kijk 1 of 2 jaar vooruit. Beslis nu wat je doet en stel die beslissing niet uit."

Geen nieuwe koe

"Wij komen met een alternatieve eiwitbron, geen nieuwe koe. Dat is voor mij essentieel om de foodtransitie te begrijpen. Het is een transitie die altijd doorgaat en niet alleen gedreven wordt door enorme stappen. Innoveren in tussenvormen van vlees heeft een enorme impact, zonder dat je wereld 100% verandert. Kleine stapjes maken verschil. Voedseltransitie is daarmee anders dan transitie in energie; het is niet zwart-wit. Er zijn vele goede, betere of beetje betere vormen om aan een voedseltransitie bij te dragen. Allemaal met impact."

Impact

"Al is de impact natuurlijk wel afhankelijk van wie de kanteling inzet. De consument die minder vlees eet heeft impact. Als Unilever stappen zet op het gebied van duurzaamheid heeft dat een grotere impact. Als Wageningen UR zich uitspreekt over duurzaamheid dan verandert er iets in de wereld. Kortom, verduurzaming komt uit alle hoeken. Groot en klein. Het is belangrijk dat iedereen zijn rol pakt in de verduurzaming van de foodketen. Samen zetten we stappen."

4 • Monitoring verduurzaming veehouderij

De Nederlandse veehouderij ontwikkelt zich naar meer duurzame bedrijfssystemen en de UDV levert daar een bijdrage aan. Daarom laten we die brede ontwikkeling op verschillende duurzaamheidsaspecten ook in deze jaarrapportage zien.

4.1 *Integraal Duurzame Stallen*

De overheid ambieert een integraal duurzame veehouderij in 2023. Hiervoor zijn jaarlijks hoger wordende doelen gesteld. Voor eind 2014 (peildatum 1 januari 2015) noemt het Ministerie van Economische Zaken de ambitie dat minimaal 10% van de rundvee- en varkens- en pluimveestallen integraal duurzaam is. Deze studie laat zien dat op 1 januari 2015 in Nederland 11,3% van alle stallen integraal duurzaam was; 32,1% voor pluimvee, 21,7% voor varkens en 6,3% voor melkvee. De varkens- en pluimveehouderij hebben daarmee de doelstelling van 10% integraal duurzame stallen ruimschoots bereikt.

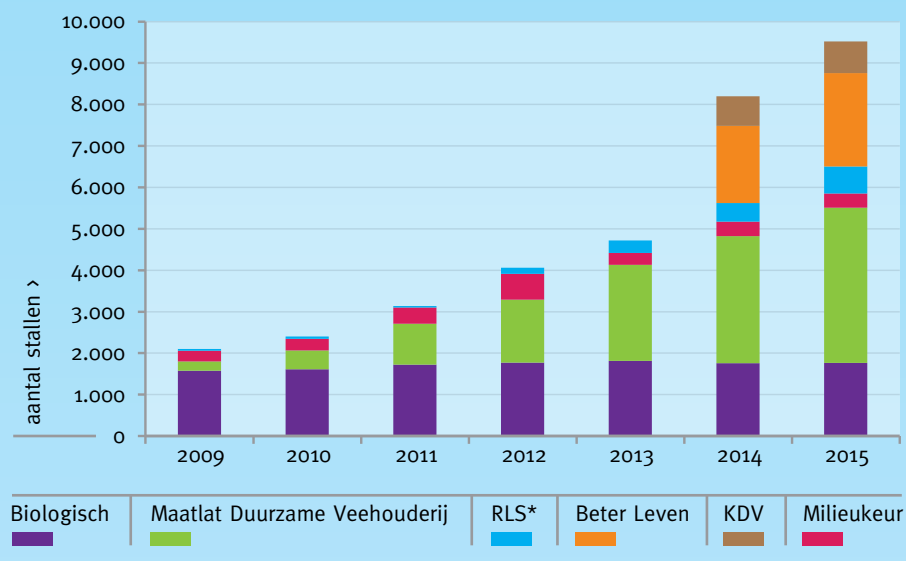

4 • Monitoring verduurzaming veehouderij

4.1 Integraal Duurzame Stallen

Totale veehouderij

Het beeld van de verschillende sectoren samen laten de gestage groei van het stimuleringsinstrument Maatlat Duurzame Veehouderij zien evenals de belangrijkste bijdrage van het Beter Leven keurmerk afgelopen jaar en specifiek bij varkens van KDV (Keten Duurzaam Varkensvlees). Het aantal biologische stallen blijft vrij stabiel.

Figuur 1: Ontwikkeling van de verschillende keur- en kenmerken voor integraal duurzame veehouderij stallen

* RLS: Regeling LNV-Subsidies. Dit zijn de nationale middelen voor de investeringsregeling integraal duurzame stal- en houderijsystemen (IDSH).

NVV @NWnieuws - Jul 16
@BartvanKerkhof brak zijn oude stallen af en zette er nieuwe, moderne en duurzame stallen voor in de plaats: bd.nl/regio/tilburg-...

Boer uit Middelbeers opent duurzame varkenshouderij in Wintelre
MIDDELBEERS - Bart van Kerkhof werd tegen zijn eigen wil in één van de bekendste varkenshouders van Brabant. Nu opent hij binnenkort zijn nieu...
bd.nl

4 • Monitoring verduurzaming veehouderij

4.2 Antibioticum

SDa rapportage 2015

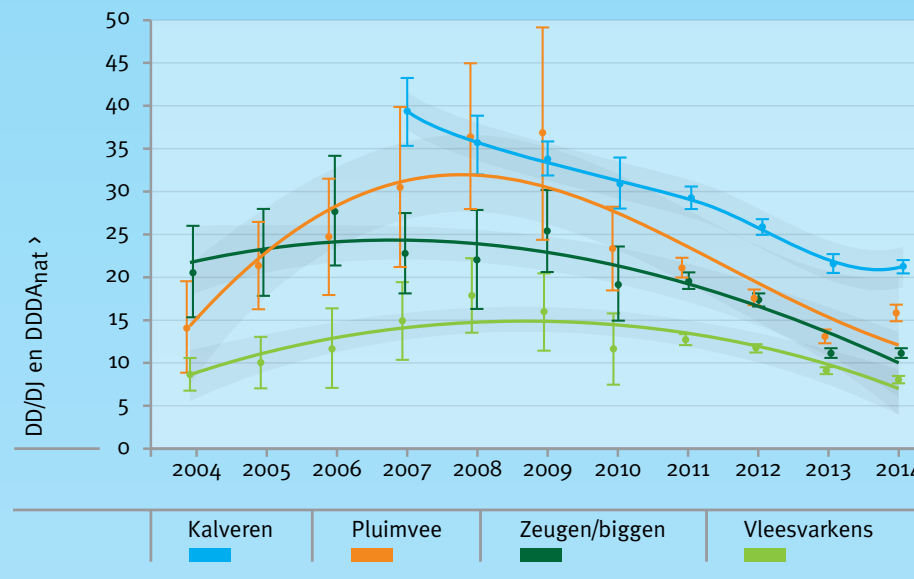
Afgelopen jaren is sprake geweest van een aanzienlijke daling in het antibioticumgebruik in de Nederlandse dierhouderij. De melkveehouderij en de varkenshouderij hebben de door de overheid gestelde reductiedoelen tot nu toe ruimschoots gehaald, maar de vleeskuikensector maar net en de vleeskalversector niet. De omvangrijke dalingen zijn in 2014 in de meeste diersectoren afgevlakt (registratie door veehouders en veeartsen). Het SDa-expertpanel sorteert nu voor op nieuwe initiatieven om van een reductie in het antibioticumgebruik tot een reductie in antibioticumresistentie te komen.

[Naar SDa rapportage 2015 >](#)

Een zelfde daling in de afname van het gebruik van antibiotica blijkt uit de verkoopcijfers van antibiotica voor veterinaire doeleinden ([Maran rapportage 2015, paragraaf 2.3](#)).

In de afgelopen 5 jaar (startjaar 2009) is de verkoop van antibiotica voor veterinair gebruik met 58,1% gedaald. Dat is een forse daling, maar het wordt nog een grote uitdaging om het beleidsdoel van het Ministerie van Economische Zaken te halen. Daarin wordt beoogd om in 2015 een vermindering van 70% te realiseren ten opzichte van de verkoopcijfers van 2009.

[Infographic: de verspreiding van antibioticumresistentie >](#)

Figuur 2: Lange termijn ontwikkeling in antibioticagebruik op basis van LEI WUR gegevens (zoals gepubliceerd in MARAN rapportages) (DD/DJ) en SDa-cijfers (DDDANAT) op basis van een 'spline' (getrokken lijn) met puntschattingen voor ieder jaar met 95% betrouwbaarheidsinterval.

4 • Monitoring verduurzaming veehouderij

4.3 Duurzaam Voedsel

De Monitor Duurzaam Voedsel 2014 geeft een overzicht van de consumentenbestedingen aan duurzaam voedsel in Nederland over het jaar 2014. De gegevens zijn gebaseerd op de omzet van producten die zijn voorzien van een keurmerk met onafhankelijke controle. Het gaat om de in Nederland geconsumeerde producten in de belangrijkste afzetkanalen. Een deel van de supermarkten is in de gegevens niet meegenomen. De supermarkten die wel in de steekproef zitten hebben een gezamenlijk marktaandeel van circa 68%.

Besteding per keurmerk

Biologisch is de enige vorm van duurzame landbouw en voedselproductie die wettelijk is vastgelegd. Daarnaast zijn er verschillende andere keurmerken, waarvan maar enkele exclusief betrekking hebben op dierlijke producten. Het Beter Leven-systeem van de Dierenbescherming is een label voor consumenten die belang hechten aan dierenwelzijn. Veel duurzamere producten van dierlijke oorsprong, en vooral verse vleesproducten, dragen een 1-, 2- of 3-sterrenkeurmerk van Beter Leven. De totale bestedingen aan producten met een Beter Leven keurmerk in 2014 zijn met 4% toegenomen (van 426 naar 441 mln. euro). Label Rouge, Scharrel en Vrije Uitloop maken een stijging door van 8 naar 25 mln. euro bestedingen.

Besteding per productgroep

De grootste toename van het aandeel duurzaam binnen een productgroep is voor eieren: het marktaandeel stijgt van 26% naar 35% in 2014. Dit geeft een toename in de absolute bestedingen van 40%. Ook melk zit flink in de lift met een stijging van meer dan 30%. De sector vlees (0%) gaat niet mee in de opgaande lijn. Dit is onder meer toe te schrijven aan een daling in de bestedingen aan vlees in het algemeen. Ook de verkoop van duurzaam vlees is gedaald, maar niet zo hard als het totaal.

Productgroep	2013	2014	Ontwikkeling (%), 2013-2014	Marktaandeel ten opzichte van totaal (%), 2013	Marktaandeel ten opzichte van totaal (%), 2014
Vlees en vleeswaren	411	411	0	10	10
Zuivel	274	358	31	7	9
Eieren	62	87	40	26	35

Tabel 1: Bestedingen aan duurzaam voedsel in de gemeten kanalen^a, verdeeld over de producten, in mln. euro

^a Een deel van de supermarkten is in de gegevens niet meegenomen. De supermarkten die wel in de steekproef zitten hebben een gezamenlijk marktaandeel van circa 68%.

Bron: Data LEI/CBS, Foodstep, Bionext, bewerking LEI.

[Website Monitor Duurzaam Voedsel >](#)

[Rapportage Monitor Duurzaam Voedsel >](#)

4 • Monitoring verduurzaming veehouderij

4.3 Duurzaam Voedsel

Beter Leven Keurmerk

Het aantal koeien, kippen en varkens dat onder het Beter Leven keurmerk van de Dierenbescherming wordt gehouden, blijft toenemen. In 2015 stijgt het aantal productiedieren dat diervriendelijker wordt gehouden met 3 miljoen naar ruim 20 miljoen dieren.

Dat is een groei van 17 procent vergeleken met 2014. Met ruim 17 miljoen vleeskuikens en bijna 1 miljoen leghennen vormen kippen de grootste groep dieren onder het Beter Leven keurmerk, gevolgd door zo'n 2 miljoen varkens en ongeveer 270.000 runderen en kalveren.

[Nieuwsbericht: Beter Leven voor steeds meer dieren >](#)

 Nieuwe Oogst @nieuweoogstnu · 28 okt. 2015
#MonitorDuurzaamVoedsel 2014: #consument kocht vorig jaar **18% meer dier-** en milieuvriendelijk geproduceerd #voedsel. [nieuweoogst.nu/scripts/edoris...](#)

 Consument eet en drinkt duurzamer
Consumenten kochten vorig jaar 18 procent meer dier- en milieuvriendelijk geproduceerd voedsel. Het marktaandeel ervan loopt met een totale besteding van...
[nieuweoogst.nu](#)

← ↻ 2 ❤️ ⋮

 Wakker Dier @WakkerDier · 29 dec. 2015
De helft van NL kipconsumptie in 1 klap #plofkip-vrij! Grote dank iedereen namens de kip! [wakkerdier.nl/persberichten/...](#)

HOERA!
Albert Heijn, Jumbo en Lidl kiezen voor betere kip!

← ↻ 81 ❤️ 55 ⋮

 AD.nl @ADonline · 29 dec. 2015
Plofkip nu echt in de ban bij grootste supermarkten: De drie grootste supermarkten Albert Heijn, Jumbo en Lidl... [s.ad.nl/4215321](#)

← ↻ 20 ❤️ 13 ⋮ [Overzicht weergeven](#)

4 • Monitoring verduurzaming veehouderij

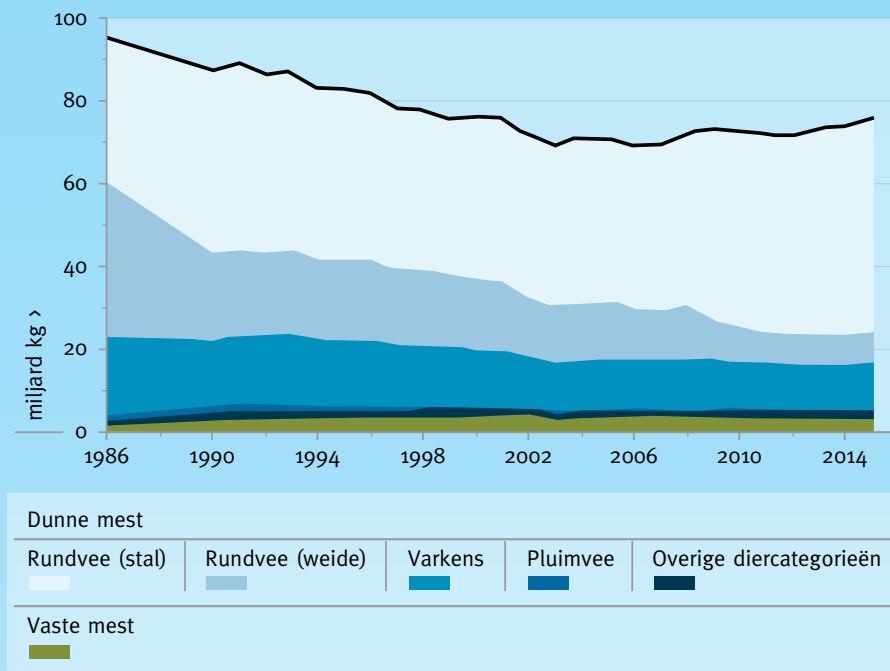
4.4 Mineralen en mest

De mestproductie is de laatste jaren licht toegenomen. In de periode 2003 tot en met 2007 is de mestproductie vrijwel constant. In 2008 en de jaren erna is de mestproductie iets groter dan in de jaren voor 2008. Dit komt door een toename van het aantal koeien, varkens en kippen. De mestproductie is in 2015 (voorlopig cijfer) 2,6 procent hoger dan in 2014. Deze groei komt vooral voor rekening van de melkveehouderij en vloeit voort uit de afschaffing van het melkquotum per 1 april 2015.

[Mestproductie toename vooral door rundvee >](#)

Bijna 80 procent van de mest is afkomstig van rundvee. Het aandeel van varkens (15 procent) en pluimvee en overige categorieën (5 procent) in de mestproductie is een stuk geringer. Doordat de varkens- en pluimveehouderij niet-grondgebonden (intensieve veehouderij) zijn, dragen zij in belangrijke mate bij aan het mestoverschot.

[Kamerbrief over 2^e prognose Nederlandse fosfaatproductie 2014 >](#)

Figuur 3: Mestproductie Nederlandse veestapel

Bron: CBS | CBS/jan16 | www.clo.nl/nlo10417

4 • Monitoring verduurzaming veehouderij

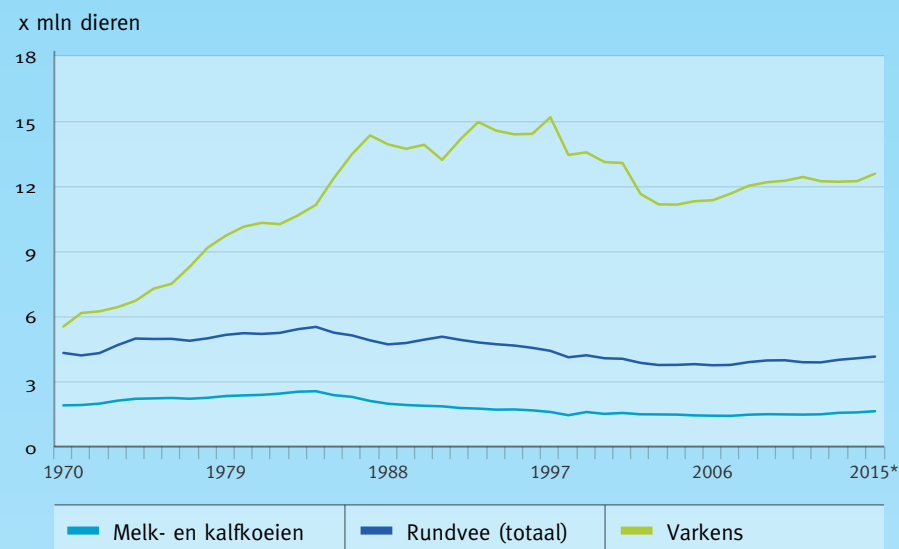
4.4 Mineralen en mest

Stijging aantal runderen door afschaffing melkquota

Op 1 april 2015 telde Nederland ruim 4,1 miljoen runderen en 12,6 miljoen varkens. Hiermee waren er 2 procent meer runderen en 3 procent meer varkens dan een jaar geleden. Dit blijkt uit [ramingen van CBS](#).

De varkensstapel steeg in diezelfde periode met bijna 3 procent tot 12,6 miljoen dieren. Er waren vooral meer vleesvarkens en biggen bij de zeug. De varkensstapel is in de laatste 12 jaar gemiddeld met 120 duizend dieren per jaar gegroeid.

Het aantal melk- en kalfkoeien is tussen 1 april 2014 en 1 april 2015 toegenomen met 55 duizend tot 1,63 miljoen dieren. Er is ook een toename bij het jongvee voor de melkveehouderij. Dit aantal is gestegen met 35 duizend naar 1,34 miljoen dieren. Het aantal vleeskalveren daalde licht tot 0,9 miljoen dieren. In de eerste vier maanden na de afschaffing van het melkquotum (1 april 2015) steeg de melkaanvoer met 7 procent ten opzichte van diezelfde periode een jaar eerder.

Figuur 4: Aantal varkens en rundveestapel, 1970-2015*

Bron: CBS

Het aantal kippen is tussen 1 april 2014 en 1 april 2015 gegroeid naar 106,7 mln. Dat is een stijging van 3,7 mln. ten opzichte van het voorgaande jaar. Daarmee komt Nederland voor het eerst weer boven het niveau van 1 april 2000, waarin 104 mln kippen werden geteld.

[Tabel: Landbouw; gewassen, dieren en grondgebruik naar regio >](#)

4 • Monitoring verduurzaming veehouderij

4.6 Verantwoorde soja

De Nederlandse retailers hebben via hun inkoopvoorwaarden verantwoorde soja (RTRS: Round Table on Responsible Soy of hieraan gelijkwaardig) als standardeis opgenomen voor de inkoop van dierlijke producten. Voor de Nederlandse productie van alle zuivel, inclusief zuivelproducten die worden geëxporteerd, dient het diervoeder ook geproduceerd te zijn met RTRS of gelijkwaardig gecertificeerde soja. Dat betekent dat de Nederlandse zuivel-, vlees- en eiersector via hun veehouders concreet moeten vragen om diervoeder geproduceerd met verantwoorde soja, zijnde RTRS of gelijkwaardig voor dat deel van de productie wat in de Nederlandse supermarkten komt. Voor zuivel, en varkensvlees en pluimveevlees met de certificering SMK (Stichting Milieukeur), is dit geborgd in [GMP+](#).

Voor duurzaam varkensvlees heeft de retail deze eis in een [nationale add on van GlobalGap](#) gezet.

Daarnaast hebben de leden van Nevedi een soja-convenant gesloten zodat de soja, waarvoor nog geen specifieke markt vraag is naar een verantwoord geproduceerde variant, toch voldoet aan belangrijke duurzaamheidseisen op het gebied van milieu- en sociale omstandigheden. Vanaf 2016 gelden hiervoor de [richtlijnen van Fefac](#).

[Brochure 'Verantwoorde soja in de diervoedersector in 2015' >](#)

Froukje Kooter,

projectleider jongeren, Markt & Maatschappij en dierlijke sectoren bij ZLTO, ondersteuningsteam Netwerk de Peelhorst, deelneemster YFM academy 2015

“De energie zit bij kleine partijen en initiatieven”

TRANSITIEDOENERS

“Wat ik zie is dat mensen niet met elkaar praten. Zo doe je elkaar in mijn ogen te kort. Begin met praten met elkaar, luister naar elkaar en leer van elkaar. Alleen dan kunnen we stappen zetten richting verandering. Begin klein, de voedsel discussie is zo breed. Het is moeilijk daar een grote verandering in te creëren. In mijn werk kies ik voor een kleinschalige aanpak. Ik ben gestart met een groep varkenshouders uit de Kempen. Vierkante ondernemers. Na een jaar samen praten, discussiëren en nadenken over verandering en verduurzaming, zijn ‘mijn jongens’ nu een stukje minder vierkant. Winst? Jazeker. Het zijn kleine stapjes die wij samen zetten.

Bewust met voedsel

“Hoe raak ik verzeild in deze sector? Ik ben naar de HAS gegaan vanuit een interesse voor koken, eten en voeding. En dieren. Gestart met dierhouderij, uiteindelijk overgestapt naar veehouderij. Een keuze waar mensen vreemd naar kijken. Ik eet bijna nooit vlees. Maar als ik het eet, kan ik er intens van genieten. Dat is mijn missie: ga bewust om met voedsel. Geniet ervan, weet wat je eet. Het is belangrijk dat wij ons met het oog op de toekomst, bewust worden van ons voedsel. De eerste stap richting verduurzamen van ons voedsel.”

“Begin klein, de voedsel discussie is zo breed. Het is moeilijk daar een grote verandering in te creëren.”

Girl power

“Ik krijg wel eens de vraag waarom ZLTO? Er hangt een stoffig imago rondom de organisatie. Dat ervaar ik overigens niet zo. We hebben nu een vrouwelijke directeur en dat zorgt voor nieuw elan; girl power! Jong talent wordt door de ZLTO gekoesterd. Ze geven ons de ruimte onszelf te ontwikkelen, de enige ‘angst’ die ze hebben, is hoe ze ons binnen kunnen houden.”

Voeding vol waarde

“Naast mijn werk voor de ZLTO, zit ik bij Peelhorst en Youth Food Movement. Met name over de laatste groep hangt een zweem van hipheid. Foodies. In onze afdeling ervaar ik dat niet. We discussiëren vooral over voeding vol waarde. Welke waarden zijn belangrijk? Het hoeft niet allemaal biologisch te zijn.”

Politieke klok

“Ik ben trots op het feit dat ik me beweeg in de sector op een manier die voor mij heel natuurlijk aanvoelt. Als ‘buitenstaander’ lukt het me verandering te realiseren. Door geïnteresseerd te zijn, betrokken te zijn en vanuit de intrinsieke motivatie dat het anders kan en moet. Het eerdere voorbeeld met de jonge boeren uit de Kempen is tekenend. Samen kiezen we een spoor van meer consumentgericht denken en doen. Kleine stapjes in een tijdspad dat te overzien is. Ik geloof niet in de 10-jaren planning. Het staat voor mij haaks op de politieke klok die een ritme heeft van maximaal vier jaar. Beweeg mee met de krachten die van invloed zijn op je doen en laten.”

Shared values

“Stimuleer de kleine partijen en initiatieven. Daar zit de energie, de macht ligt bij de grote partijen. De prijsstelling van de retail is voor mij een moeilijke kwestie. Ik ben ervan overtuigd dat de primaire ondernemer gericht is op duurzaamheid. Maar wat doet een ondernemer met een lage prijs? Dempt het de verduurzaming? Of dwingt de lage prijs mensen juist om duurzaam te denken en doen? Op die vraag heb ik nog geen antwoord. Wat ik wel weet is dat alle partijen moeten zoeken naar gedeelde waarden, in plaats van zoeken naar extremen. Benoem de shared values. Ga uit van waar we het wel over eens zijn en werk van daaruit aan verduurzaming.”

Colofon

Eén gezamenlijke centrale ambitie:

*“Samen werken aan een in alle opzichten toonaangevende duurzame veehouderij in 2023.
Een veehouderij die met behoud van concurrentiekracht, produceert met respect voor mens,
dier, milieu en omgeving inclusief de effecten van de Nederlandse veehouderij elders in de wereld.”*

Deelnemers Uitvoeringsagenda

Adviserend lid

- Wageningen UR

Colofon

- Realisatie: [Koole Communicatie](#) en [WhatEls](#)
- Vormgeving: [STROES.INFO](#)
- Kijk voor meer informatie op: www.UDV.nl

MAAK **VERDUURZAMEN**

TOT JE TWEEDE

NATUUR

